

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας

Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας

Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Νάσια Χουρμουζιάδη

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Νίκος Ναγόπουλος

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Νίκος Ξυπολυτάς

Δημήτρης Παρασκευόπουλος

Χρυσάνθη (Κρίστη) Πετροπούλου

Μάνος Σαββάκης

Μιχάλης Ψημίτης

Νάσια Χουρμουζιάδη

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Χρήστος Κουρούτζας

Νικολέτα Τσίγκρα

Γιώργος Χατζηχρήστος

Νίκη Ψωμά

© Μυτιλήνη 2021

ISBN XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Έκδοση Σχολής Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Layout έκδοσης: Βίκυ Κατσαμάκα

Το εξώφυλλο φιλοτέχνησε η Ελισάβετ Κελίδου

- 492 Η κοινωνική κατασκευή του χρόνιου πόνου σε ασθενείς με μυοσκελετικές παθήσεις
Μάνος Σαββάκης, Νικόλαος Κολοκούρας
- 504 Η διαδικασία επαγγελματοποίησης στα επαγγέλματα υγείας: Η περίπτωση του επαγγέλματος της νοσηλευτικής
Ανδρέας Ντούνης

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

- 516 Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις
Βασίλειος Οικονομίδης, Θεόδωρος Ελευθεράκης, Ευαγγελία Καλεράντε, Παναγιώτης Γιαβρίμης
- 528 Οικονομική κρίση (Μνημόνια) και Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση. Οι Απόψεις των Εκπαιδευτικών των Δημοτικών Σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης
Δημήτρης Στεφανίδης
- 540 Νέοι Εκπαιδευτικοί Διαφορετικών Ταχυτήτων. Η «Γενιά της Κρίσης»
Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου
- 549 Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα της κρίσης
Γεώργιος Χονδρομπίλας, Παναγιώτης Γιαβρίμης

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

- 561 Το γυναικείο πρόσωπο της μονογονεϊκότητας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης
Δρ. Μιλτιάδης Σταμπουλής
- 575 Οι ανάγκες των γονιών που αναζητούν ατομική συμβουλευτική, σε περιβάλλον οικονομικής κρίσης
Ελευθερία Σπυροπούλου, Σοφία Βαρελίδου
- 586 Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις, Ερμηνείες και Προοπτικές της εξέλιξης των οικογενειακών δομών προ και μετά κρίσης
Αναστασία Κατσούρη, Ελένη Μακρίδου
- 600 Θεολογείν περί φύλου και σεξουαλικότητας. Έμφυλες και άφυλες ταυτότητες στη δημιουργία νέων μορφών οικογένειας και συμβίωσης
Νικόλαος Ματθαίου
- 612 Κοινωνικές διακρίσεις: αποτυπώσεις στον γάμο, στο Οικογενειακό Δίκαιο, στην αναπαραγωγή, στην οικογένεια
Αγγελική Καλομοίρη
- 620 Ο Στρατιωτικός Κοινωνιολόγος Charles Moskos και η Συμβολή του στην Ανάπτυξη της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας
Δρ. Δημήτριος Σμοκοβίτης

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στον ελληνικό μαθητικό πληθυσμό. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις

Βασίλειος Οικονομίδης

Αναπληρωτής Καθηγητής Παν. Κρήτης
vasoikon@yahoo.com

Θεόδωρος Ελευθεράκης

Αναπληρωτής Καθηγητής Παν. Κρήτης
elfthet@edc.uoc.gr

Ευαγγελία Καλεράντε

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παν. Δυτικής Μακεδονίας
ekalerante@uowm.gr

Παναγιώτης Γιαβρίμης

Επίκουρος Καθηγητής Παν. Αιγαίου
giavrimis@soc.aegean.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η οικονομική κρίση που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων ετών έχει ποικίλες και έντονες συνέπειες σε πολλούς τομείς της ζωής στην ελληνική κοινωνία. Οι συνέπειες αυτές δεν είναι μόνο οικονομικές, αλλά και κοινωνικές, ψυχολογικές, παιδαγωγικές, ιδιαίτερα όσον αφορά τα νεαρά άτομα της κοινωνίας, όπως είναι τα παιδιά. Στη χώρα μας για το ζήτημα της επίδρασης της οικονομικής κρίσης σε άτομα παιδικής και προεφηβικής ηλικίας έχουν ήδη δημοσιευθεί μερικές έρευνες, οι οποίες αναδεικνύουν σημαντικές πτυχές του ζητήματος. Στόχος της εργασίας μας αυτής είναι να συστηματοποιήσει και να κωδικοποιήσει τα ευρήματα των προηγούμενων ερευνών σχετικά με την επίδραση της οικονομικής κρίσης σε ελληνικό μαθητικό πληθυσμό ηλικίας 5-18 ετών. Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη παιδαγωγικών και κοινωνικών δράσεων στα σχολεία, για την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης στην προσωπική, οικογενειακή και σχολική ζωή των μαθητών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Οικονομική κρίση, μαθητές.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η οικονομική κρίση που έχει επικρατήσει στην Ελλάδα κατά τα τελευταία εννέα έτη έχει πολλές και ποικίλες συνέπειες σε πολλούς τομείς της ζωής στην ελληνική κοινωνία (ανεργία, εργασι-

ακός μεσαίωνα, οικονομική δυσπραγία, φτωχοποίηση, μετανάστευση νέων, υπογεννητικότητα, απαξίωση πολιτικών θεσμών και οργανισμών: Ε.Ε., Ευρωζώνη κ.ά.) (Θεοδοσίου, 2015· ΕΛΣΤΑΤ, 2015).

Στο πλαίσιο αντιμετώπισης των αρνητικών οικονομικών καταστάσεων οι γονείς αναγκάζονται να περιορίζουν διατροφικές (Dornan, 2010), καταναλωτικές συνήθειες, κοινωνικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες της οικογένειας και, φυσικά, των παιδιών (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012), τα οποία και με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνονται έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην οικογένειά τους.

Όπως έχει επισημανθεί από έρευνες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό η επίδραση μιας οικονομικής κρίσης στα παιδιά είναι ιδιαίτερα έντονη, αφού συνεπάγεται συναισθήματα αβεβαιότητας, ανασφάλειας, θυμού, θλίψης και απογοήτευσης, εσωτερικές συγκρούσεις, αδυναμία αντιμετώπισης καταστάσεων που δεν τους αναλογούν, αμφισβήτηση, εμφάνιση στρεσογόνων καταστάσεων, κρίσεων πανικού, έλλειψη συγκέντρωσης, παιδική φτώχεια (Δασκαλάκης, 2014· Συνήγορος του Παιδιού, 2012· Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012· Britto κ.ά., 2009), αδιαφορία και απροθυμία για μάθηση, και μειωμένη επίδοση στο σχολείο, διακοπή σχολικής φοίτησης (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011), προβλήματα στις σχέσεις με τους συνομηλίκους και αύξηση παραβατικής συμπεριφοράς (Hossain & McGregor, 2011).

Σκοπός της μελέτης είναι να ανακεφαλαιώσει μέσα από μια συστηματική καταγραφή τα ευρήματα ελληνικών ερευνών σχετικών με το πώς τα ίδια τα παιδιά ηλικίας (5-18 ετών) αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση και επηρεάζονται από αυτήν.

Μεθοδολογία

Στο πρώτο στάδιο συγκεντρώθηκαν έρευνες που δημοσιεύτηκαν κατά τη χρονική περίοδο 2013-2018. Ως δεξαμενές εντοπισμού σχετικών ερευνών χρησιμοποιήθηκαν επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων, μεταπτυχιακές εργασίες, συλλογικοί τόμοι. Οι έρευνες αυτές αφορούσαν μαθητές ηλικιών 5-18 ετών. Τα βασικά χαρακτηριστικά των ερευνών που επεξεργαζόμαστε σε αυτό το άρθρο παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 2. Βασικά χαρακτηριστικά των ερευνών (κατά έτος δημοσίευσης)

ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ	ΕΤΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ	ΗΛΙΚΙΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ	ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ
Ντολιοπούλου, Ελ.	2013	4-6 ετών, μαθητές νηπιαγωγείου	Συνεντεύξεις, καταγραφή συζητήσεων παιδιών
Μαγαλιού, Στ. & Χανιωτάκης, Ν.	2014	10-12 ετών, μαθητές Ε΄, Στ΄ δημοτικού σχολείου	Ερωτηματολόγιο ανοικτού τύπου
Εμμανουηλίδου, Μ.-Π.	2015	15-17 ετών, μαθητές λυκείου	Συνέντευξη

Ακρίβου, Α., Μπονώτη, Φ. & Δερμιτζάκη, Ε.	2016	10-12 ετών, μαθητές Ε΄ Στ΄ δημοτικού σχολείου	Ερωτηματολόγιο, παιδικό ιχνογράφημα, συνέντευξη
Καφτεράνη, Β.	2017	11-12 ετών, μαθητές Στ΄ δημοτικού σχολείου	Παιδικό ιχνογράφημα, λεκτικές εκφράσεις
Παπαστεφάνου Π. & Οικονομίδης, Β.	2018	15-18 ετών, μαθητές επαγγελματικού λυκείου	Ερωτηματολόγιο

Στη συνέχεια εφαρμόζοντας στο σώμα των επιλεγμένων ερευνών τη ανάλυση περιεχομένου (Neuendorf, 2002), μελετήσαμε αφενός τα αντικείμενα που απασχόλησαν τους ερευνητές και διαμορφώσαμε έτσι τις ερευνητικές ενότητες, και αφετέρου τα αποτελέσματα των ερευνών, διαμορφώνοντας έτσι τις αντίστοιχες θεματικές κατηγορίες.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Για λόγους οικονομίας της έρευνας και μεγαλύτερης ομοιογένειας των αποτελεσμάτων διαμορφώσαμε δύο ευρύτερες ερευνητικές ενότητες, *Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό* και *Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών* με παράλληλες ή παραπλήσιες θεματικές κατηγορίες (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Ερευνητικές ενότητες και θεματικές κατηγορίες των αποτελεσμάτων των ερευνών

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ
<i>Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό</i>	Ανεργία Οικονομική Δυσχέρεια Βιοτικές Ανάγκες Ψυχολογική κατάσταση Κοινωνικές αντιδράσεις Πολιτική κατάσταση
<i>Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών</i>	Ανεργία Οικονομική Δυσχέρεια Βιοτικές Ανάγκες Αλλαγές στη ζωή των παιδιών Ψυχολογική κατάσταση Μετανάστευση Επίδραση της κρίσης στη σχολική ζωή Επίδραση της κρίσης στα οράματα και τις προσδοκίες Συναισθήματα από την οικονομική κρίση (θλίψη, θυμός, άγχος) Διαμόρφωση στάσεων απέναντι στην οικονομική κρίση

Ερευνητική ενότητα: Αντίληψη της οικονομικής κρίσης από τον μαθητικό πληθυσμό

Στην ενότητα αυτή εντάσσονται τα αποτελέσματα των ερευνών για το πώς αντιλαμβάνονται οι μαθητές την οικονομική κρίση.

Ανεργία

Η ανεργία είναι ένα από τα κυριότερα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης και γίνεται αντιληπτή από τα παιδιά ακόμα και των μικρών ηλικιών. Παιδιά προσχολικής ηλικίας διαπιστώνουν όχι μόνο το αποτέλεσμα αυτό της κρίσης («Πολλοί άνθρωποι έχουν μείνει χωρίς δουλειά» Ν.), αλλά και τις συνέπειές του, έστω και σε μια έντονη αλλά και αφηρημένη διατύπωση («Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και δεν μπορούν να ζήσουν» Ν.). Παιδιά σχολικής ηλικίας έχουν την ικανότητα να κάνουν λεπτές διακρίσεις εντοπίζοντας τη μορφή της μακροχρόνιας ανεργίας («Πολλοί άνθρωποι είναι άνεργοι και μάλιστα κάποιοι έχουν πάρα πολύ καιρό να δουλέψουν» Δ.Σ.), αλλά και αποδίδοντας ευθέως στην κρίση το αποτέλεσμα αυτό μέσα από μια γραμμική αιτιολόγηση: οικονομική κρίση – δυσχέρειες παραγωγής – ανεργία («Δεν έχουν δουλειά γιατί έχουν κλείσει τα εργοστάσια που δούλευαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Η επίταση με την οποία μαθητές λυκείου αναφέρονται στο φαινόμενο της ανεργίας χρησιμοποιώντας ταυτολογικές, ουσιαστικά, εκφράσεις ίσως δείχνει και τον έντονο τρόπο με τον οποίον κατανοούν τη συνέπεια αυτή της κρίσης («Δεν έχουν δουλειά, είναι άνεργοι οι άνθρωποι, δεν βρίσκουν δουλειές, δεν υπάρχουν δουλειές» Λ.).

Οικονομική Δυσχέρεια

Τις οικονομικές δυσκολίες και τις συνέπειές τους ως αποτέλεσμα της κρίσης φαίνεται να αναγνωρίζουν σε ένα πρώτο επίπεδο διαπίστωσης γενικευμένης οικονομικής δυσκολίας εκφρασμένης με απόλυτους όρους παιδιά προσχολικής ηλικίας («Όταν δεν έχουν λεφτά δεν μπορούν να πάρουν τίποτα» Ν.), ενώ για παιδιά ηλικίας δημοτικού σχολείου είναι σαφής η δυσκολία ανταπόκρισης σε πιο συγκεκριμένες οικονομικές ανάγκες («Δεν μπορούν οι άνθρωποι να πληρώσουν κάποια πράγματα» Δ.Σ.). Αντίθετα, και σε συμφωνία με την ηλικία τους μαθητές λυκείου μπορούν να διατυπώνουν πιο συγκεκριμένες απόψεις συγκρίνοντας με το παρελθόν και αποδίδοντας μία ερμηνεία της δυσχέρειας αυτής (μείωση μισθών) («Περιορίζονται οι άνθρωποι σε πολλά αγαθά που άλλοτε ήταν αυτονόητα. Οι λογαριασμοί είναι πολλοί και οι μισθοί μικροί» Λ.), αλλά και θέτοντας το ζήτημα της αδυναμίας κατανάλωσης ακόμα και σε επίπεδο προσωπικής ευχαρίστησης («Πολλοί γνωστοί μου στερούνται απλά καθημερινά πράγματα, μια βόλτα, να αγοράσουν ένα ρούχο...» Λ.).

Βιοτικές Ανάγκες

Οι εικόνες από τους δρόμους της πόλης, αλλά και από τα ΜΜΕ βοηθούν παιδιά προσχολικής ηλικίας να κατανοήσουν το έντονο πρόβλημα επιβίωσης που αντιμετωπίζουν αρκετοί συνάνθρωποί τους («Οι άνθρωποι που είναι άστεγοι ζουν έξω στο κρύο και δεν έχουν τίποτα να φάνε» Ν.). Παιδιά δημοτικού σχολείου έχουν αφενός πιο σαφή εικόνα τόσο της πραγματικότητας από προσωπική διαπίστωση («Υπάρχουν και κάποιοι που δεν έχουν ούτε να φάνε και ψάχνουν στα σκουπίδια. Εγώ έχω δει δύο φορές ανθρώπους να ψάχνουν στα σκουπίδια» Δ.Σ.) όσο και δράσεων αντιμετώπισής της («Οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα να πάρουν φαγητό να φάνε, όπως κάποιοι που παίρνουν τρόφιμα από το κοινωνικό παντοπωλείο...» Δ.Σ.). Μαθητές λυκείου δεν αρκούνται μόνο στην περιγραφή της γενικής κατάστασης χρησιμοποιώντας λέξεις έντονης αποτύπωσης της βασικής ανάγκης της τροφής («πεινάω»), αλλά και εντοπίζουν το ζήτημα στον μαθητικό πληθυσμό ως στοιχείο ευαισθησίας προς άτομα της ίδιας

ομάδας (μαθητές) (*«Ο κόσμος πεινάει. Παιδιά λιποθυμούν στα σχολεία»* Λ.).

Ψυχολογική κατάσταση

Ο εντοπισμός της άσχημης ψυχολογικής κατάστασης στην οποία περιέρχονται τα πρόσωπα που δοκιμάζονται από την κρίση συνδέεται για μαθητές δημοτικού σχολείου με την αδυναμία ανταπόκρισης των ενηλίκων (ιδίως των γονέων) στις καθημερινές ανάγκες ή στις ανάγκες των παιδιών τους (*«Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και μετά στενοχωριούνται που δεν έχουν χρήματα, για να μπορέσουν να αγοράσουν πράγματα που θέλουν ή πράγματα για τα παιδιά τους»* Δ.Σ.).

Κοινωνικές αντιδράσεις

Η παρακολούθηση από τα ΜΜΕ των βίαιων κοινωνικών αντιδράσεων μέσα από συλλαλητήρια που συχνά κατέληγαν σε παράνομες ενέργειες, σε βίαια, αναιτιολόγητα και θλιβερά αποτελέσματα οδηγεί παιδιά νηπιαγωγείου να θεωρούν ότι η κύρια αιτία για αυτά είναι η οργή (*«Στην Αθήνα οι άνθρωποι καίνε σπίτια επειδή είναι θυμωμένοι»* Ν.). Παιδιά δημοτικού σχολείου εντοπίζουν επίσης φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που δημιουργούνται από την οικονομική κρίση (*«Το χειρότερο είναι το κλέψιμο, η φτώχεια και η βία που δημιουργούνται στους συμπολίτες μας»* Δ.Σ.).

Πολιτική κατάσταση

Τα δεινά της οικονομικής κρίσης και των αποτελεσμάτων της αποδίδονται από παιδιά μικρότερων ηλικιών σε κακούς ξένους πολιτικούς που έχουν ανεξήγητης προέλευσης καταστροφικές διαθέσεις κατά της ελληνικής κοινωνίας (*«Μια Γερμανίδα κυρία, που τη λένε Άνγκελα Μέρκελ, θέλει να καταστρέψει τα σχολεία, τα σπίτια και τα καταστήματα»* Ν.). Σε μεγαλύτερη σχολική ηλικία τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τη διαμόρφωση ενός ανισοβαρούς πολιτικού πλέγματος μέσα στο οποίο η ελληνική πλευρά αποδεικνύεται αδύναμη να αντιδράσει (*«Μας κάνουν ό,τι θέλουν η Μέρκελ και η Τρόικα»* Δ.Σ.), ενώ η σταδιακή ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης των παιδιών τα οδηγεί στην αναζήτηση των αιτιών της κατάστασης που βιώνει η κοινωνία μας (*«Προβληματίζομαι ορισμένες φορές γιατί φθάσαμε σε αυτό το σημείο. Να μην έχουν κάποιοι να φάνε και άλλοι να ζούνε με ελάχιστα χρήματα»* Δ.Σ.). Στην εφηβική ηλικία οι μαθητές έχουν την πολιτική ωριμότητα να αντιλαμβάνονται ότι οι αιτίες της κρίσης είναι περισσότερες, βαθύτερες και σχετίζονται με ποικίλους παράγοντες (*«Δεν φταίνε μόνο οι ξένοι αλλά και οι δικοί μας άχρηστοι πολιτικοί»* Λ.). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τις θέσεις των μαθητών όλων των ηλικιών φαίνεται και η ανάπτυξη της πολιτικής τους σκέψης ανάλογα με την ηλικία τους.

Ερευνητική ενότητα: Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογένεια των μαθητών

Στην ερευνητική αυτή ενότητα εντάσσουμε τα αποτελέσματα που δείχνουν πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά την οικονομική κρίση στην οικογένειά τους. Εδώ εντάσσονται περισσότερο έντονες βιωματικές και συναισθηματικές αναφορές, οι οποίες αφορούν την καθημερινή ζωή των παιδιών και τα πρόσωπα της οικογένειάς τους.

Ανεργία

Η ανεργία στην οικογένεια είναι μια συνέπεια της κρίσης, η οποία δεν μπορεί να κρυφτεί, γίνεται άμεσα αντιληπτή στα παιδιά και αποδίδεται με μικρές, σαφείς και ακριβόλογες φράσεις, οι

οποίες στις μικρότερες ηλικίες δεν αποδίδουν κάποια ιδιαίτερα συναισθήματα των παιδιών για το ζήτημα αυτό. («Ο μπαμπάς μου απολύθηκε από τη δουλειά του, και τώρα μόνον η μαμά μου δουλεύει» Ν., «Ο μπαμπάς μου έχασε τη δουλειά του» Ν., «Η μαμά δεν έχει πια δουλειά» Δ.Σ.). Για τα παιδιά της εφηβικής ηλικίας η ανεργία των γονέων είναι η απόδειξη ότι η οικονομική κρίση έφθασε πια και στην οικογένειά τους («Κατάλαβαμε την κρίση όταν απολύθηκε ο μπαμπάς μου. Βασικά δεν ξέρω, δεν θυμάμαι αν είχε απολυθεί» Λ.), ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι και ο τρόπος με τον οποίον ο γονέας προσπαθεί να αντιμετωπίσει ή και να κρύψει την ανεργία του από την οικογένειά του («Μάλλον εξαιτίας της οικονομικής κρίσης δεν είχε δουλειά ο μπαμπάς μου για πολύ καιρό. Αυτό..., δεν είχε δουλειά, δεν πληρωνόταν, βασικά δεν ξέρω ίσως δούλεψε και δεν πληρωνόταν, δεν κατάλαβα. Έλειπε από το σπίτι τις ίδιες ώρες που έλειπε, αλλά δεν έμπαιναν λεφτά στο σπίτι» Λ.).

Οικονομική δυσχέρεια

Όταν το ζήτημα της οικονομικής δυσχέρειας αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας, τότε οι διαπιστώσεις είναι απολύτως εστιασμένες, συγκεκριμένες και σαφείς. Κάθε ηλικία μαθητών επισημαίνει τις επιπτώσεις σε αυτό που είναι πιο σημαντικό για την ίδια («Ο μπαμπάς δεν είχε λεφτά για βενζίνη και δεν πήγαμε βόλτα» Ν., «Δεν πληρώνουμε και για ιντερνέτ, που έχει ένα χρόνο σχεδόν που το κόψαμε, γενικά και το τηλέφωνο και το ιντερνέτ» Λ.). Οι μαθητές εφηβικής ηλικίας δείχνουν αφενός να βιώνουν περισσότερο προσωπικά τη στέρηση («Στερούμαι, αλλά στερούμαι ρούχα. Που, όπως είπα, κάποτε τα έπαιρνα, ακόμη και καμία φορά κανένα καφέ» Λ.), αλλά και να αντιλαμβάνονται τις στέρσεις των γονέων τους από μικρές προσωπικές απολαύσεις με σκοπό την εξοικονόμηση χρημάτων για την αντιμετώπιση σημαντικών αναγκών της οικογένειας και ιδιαίτερα των παιδιών («Ο μπαμπάς μου δεν ήθελε να βγαίνει στο καφενείο όπου πήγαιναν και οι φίλοι του γιατί έλεγε: Αυτά τα λεφτά που θα δώσω εγώ για αυτό...» Λ.)

Βιοτικές ανάγκες

Η αδυναμία κάλυψης βασικών βιοτικών αναγκών, όπως η τροφή και η θέρμανση προφανέστατα είναι έντονα αντιληπτή από τους μικρούς μαθητές ένεκα της στέρησης που βιώνουν («Την Τσιγκνοπέμπτη δεν ψήσαμε τίποτα, γιατί δεν είχαμε λεφτά ν' αγοράσουμε κρέας» Ν., «Στο σπίτι δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Μαθητές μεγαλύτερης ηλικίας αναφέρονται και σε στρατηγικές που εφαρμόζουν οι γονείς (διαφοροποίηση διατροφής, αξιοποίηση προσφορών προϊόντων, περιορισμός εξόδων) για την αντιμετώπιση των άμεσων βιοτικών αναγκών της οικογένειας («Ε, μάλλον η κρίση φταίει που δεν τρώμε συνέχεια κρέας, όχι ότι πεινάμε κιόλας, αλλά πολλές φορές ζητάω π.χ. κοτόπουλο... Επίσης, δεν θα φάμε έξω, πέρα από βαφτίσεις και γάμους» Λ.).

Αλλαγές στη ζωή των παιδιών

Όταν η συζήτηση έρχεται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, όχι γενικά, αλλά στις οικογένειες των μαθητών, τότε φαίνεται πως τα ίδια τα παιδιά τις βιώνουν με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες που έχουν σε κάθε ηλικία («Οι γονείς μας δεν μας έχουν αγοράσει παιχνίδια εδώ και πολύ καιρό» Ν.). Ταυτόχρονα, εμφανίζονται και εδώ, από τα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών, οι στρατηγικές των γονέων για την αντιμετώπιση των αναγκών, στρατηγικές που σαφέστατα επιφέρουν στις ζωές των παιδιών σημαντικές ή ασήμαντες αλλαγές (ανάλογα με το πώς τις βιώνει κάθε παιδί) σε σχέση με τις συνήθειες του παρελθόντος («Πλέον δεν παίρνω χαρτζιλίκι στο σχολείο. Μου φτιάχνει η μαμά μου

ένα τoστ από το σπίτι και αυτό τρώω στο σχολείο» Δ.Σ., «Οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν κάτι που θέλω, ρούχα, παπούτσια, cd, και λένε συνέχεια ότι πρέπει να κάνουμε οικονομία, γιατί δεν έχουμε χρήματα» Λ.). Η ανάπτυξη ανάλογων στρατηγικών από μεγαλύτερης ηλικίας μαθητές/τριες δείχνει, ανάλογα με την περίπτωση, μία ωριμότητα στην κατανόηση του σημαντικού και του ασήμαντου, του πρωτεύοντος και του δευτερεύοντος («... το ότι δεν μπορώ να βγω με τη μαμά για ψώνια όπως παλιά, όχι μόνο ψώνια ούτε καν να δούμε τις βιτρίνες. Αυτό μας έχει επηρεάσει, αλλά είναι λεπτομέρειες. Πλέον φοράμε ίδια ρούχα σχεδόν, μπλουζάκια, μπουφάν, οπότε τα διαλέγω εγώ και τα φοράμε και οι δυο για οικονομία» Λ.).

Ψυχολογική κατάσταση

Οι ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης στο οικογενειακό πλαίσιο εμφανίζονται έντονες, είναι στην πλειονότητά τους αρνητικές, γίνονται άμεσα αντιληπτές από τα παιδιά, ειδικά από τα μεγαλύτερα, επισημαίνονται κυρίως στις σχέσεις μεταξύ των γονέων («Οι γονείς μου τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα» Δ.Σ.), αποδίδονται στην έλλειψη χρημάτων και στις συνακόλουθες αλλαγές στην οικογενειακή ζωή («Υπάρχει μια ένταση στο σπίτι, γιατί όσο να 'ναι άμα έχεις συνηθίσει, να βγαίνεις να κάνεις, να ράνεις... όταν κόβονται αυτά απότομα, υπάρχει μια ένταση, μια αντίδραση» Λ.). Και τα ίδια τα παιδιά βιώνουν αρνητικά συναισθήματα, εμπλέκονται σε εριστικά επεισόδια, αν και αντιλαμβάνονται σε τι οφείλεται η έκρυθμη κατάσταση που βιώνει η οικογένεια («Τώρα έχουμε κάποια προβλήματα, μαλώματα, νευριάζω και εγώ πολύ... Με τον μπαμπά παραπάνω και με τη μαμά, βασικά γιατί αυτή είναι συνήθως στο σπίτι, αλλά, όταν είναι και ο μπαμπάς, γίνεται διπλό το κακό» Λ.). Δεν λείπουν και λίγες αναφορές που θεωρούν ότι ένεκα των δυσκολιών που επέφερε η κρίση ενδυναμώθηκαν οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας («Ίσως και να δεθήκαμε παραπάνω» Λ.).

Μετανάστευση

Η μετανάστευση μέλους ή όλης της οικογένειας στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό ένεκα της κρίσης φαίνεται να αποτελεί μία επιλογή που σε άλλες οικογένειες έχει ήδη εφαρμοστεί («Ο μπαμπάς μου αναγκάστηκε να πάει στην Αθήνα για δουλειά» Ν.), σε άλλες βρίσκεται υπό συζήτηση («Οι γονείς μου συζητούν να φύγουμε στο εξωτερικό εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.). Μαθητές λυκείου την αντιμετωπίζουν ως μία εναλλακτική ανεύρεσης εργασίας στο εξωτερικό («Μπορεί και να φύγω έξω για δουλειά» Λ.). Η μετανάστευση στην πλειονότητα των αναφορών φαίνεται αποδραματοποιημένη στον λόγο των μαθητών και ως μία λογική επιλογή αντιμετώπισης της μέγιστης συνέπειας της οικονομικής κρίσης, της ανεργίας.

Επίδραση της κρίσης στη σχολική ζωή

Η οικονομική κρίση γίνεται αντιληπτή ως προς τα αποτελέσματά της πέραν της οικογένειας και σε άλλα κοινωνικά πλαίσια, όπου διαβιεί το παιδί, όπως είναι το σχολείο. Εκεί εμφανίζεται είτε ως έλλειψη σε θέματα εξοπλισμού («Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης» Δ.Σ.), είτε ως αδυναμία εξασφάλισης των αναγκαίων συνθηκών λειτουργίας του («Στο σχολείο δεν είχαμε κανονική θέρμανση» Δ.Σ.), είτε ακόμα ως παρεμπόδιση της συμμετοχής όλων των παιδιών σε δραστηριότητες της σχολικής ζωής (εκδρομές, επισκέψεις) που απαιτούν οικονομική υποστήριξη από την οικογένεια («Κάποιο παιδί δεν ήλθε σε εκδρομές επειδή δεν είχε λεφτά» Δ.Σ.).

Σε μαθητές λυκείου είναι έντονες οι επιπτώσεις στις μαθησιακές, εκπαιδευτικές, αθλητικές

δραστηριότητες που ανέπτυσαν εκτός σχολείου, οι οποίες είτε μειώθηκαν είτε σταμάτησαν εντελώς, ένεκα της αδυναμίας των γονέων να πληρώνουν από τις ήδη περιορισμένες αποδοχές τους ακόμα και μικρά οικονομικά αντίτιμα («*Τα φροντιστήρια μειώθηκαν*» Λ., «*Σταμάτησα τα Αγγλικά, γιατί δεν μπορούσαν οι γονείς μου να πληρώνουν το φροντιστήριο*» Λ.)

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η ψυχική αντανάκλαση της κρίσης στη διάθεση των παιδιών για διάβασμα, για μελέτη και για σπουδές («*Δεν υπάρχει μεγάλη διάθεση για διάβασμα με όσα γίνονται*» Λ.).

Επίδραση της κρίσης στα οράματα και τις προσδοκίες

Οι αναφορές σχετικά με το μέλλον των παιδιών και πώς αυτά το φαντάζονται προέρχονται κυρίως από μαθητές του λυκείου και αυτό είναι φυσικό, αφού στην ηλικία αυτή αντιμετωπίζουν ως περισσότερο κοντινή την όποια επιλογή τους (εκπαιδευτική, εργασιακή κ.ά.) για την αμέσως επόμενη περίοδο της ζωής τους. Πολλές αναφορές εστιάζουν στις προσωπικές προσδοκίες των μαθητών, οι οποίες συνδυάζουν τη διάθεση για σπουδές με την ανάγκη ανεύρεσης εργασίας («*Σε 5 χρόνια, αν μπορέσω, θα σπουδάσω, θα πληρώνομαι. Αν περάσω Αστυνομία κιόλας,.. πωω ζωάρα θα κάνω!*» Λ., «*Θα ήθελα πάντως να έχω τελειώσει κάτι και να έχω μια δουλειά*» Λ.) και δείχνουν μία μάλλον αισιόδοξη προσδοκία των μαθητών λυκείου για το προσωπικό τους μέλλον, στοιχείο σαφέστατα θετικό. Όσον αφορά το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, οι προσδοκίες των μαθητών λυκείου είναι μάλλον προσγειωμένες και κινούνται από ελαφρά αισιοδοξία για μικρή βελτίωση της κατάστασης («*Πιστεύω ότι τα πράγματα τα επόμενα χρόνια θα αλλάξουν. Δεν πιστεύω ότι οι άνθρωποι θα γίνουν πλούσιοι, αλλά δεν θα πεινάνε κιόλας. Αυτό είναι πολύ βασικό*» Λ.) μέχρι την πλήρη απαισιοδοξία για περαιτέρω χειροτέρευση της κατάστασης («*Πιστεύω πως οι δουλειές θα συνεχίζουν να κλείνουν, θα πληρώνουμε συνέχεια φόρους και χαράτσια και θα μειώνονται οι μισθοί και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα περισσότεροι άνθρωποι να μείνουν χωρίς δουλειά και χρήματα*» Λ.). Γενικά, στη θεματική αυτή ενότητα μπορούμε να επισημάνουμε τον έφηβο που έχει εμπιστοσύνη στις δικές του δυνάμεις για την υπέρβαση της κρίσης ως πρόσωπο, αλλά όχι και στην κοινωνία για μια περισσότερο συλλογική αντιμετώπιση της κρίσης.

Συναισθήματα από την οικονομική κρίση (θλίψη, θυμός, άγχος)

Η συναισθηματική κατάσταση των μαθητών επηρεάζεται άμεσα από την οικονομική κρίση είτε αυτή εμφανίζεται στο στενό οικογενειακό πλαίσιο είτε εμφανίζεται στο ευρύτερο κοινωνικό. Η θλίψη («*Στεναχωριέμαι που δεν έχουμε λεφτά*» Ν.), ο θυμός («*Θυμώνω με τους κακούς που θέλουν το κακό μας*» Ν.), ο φόβος για τα αποτελέσματα της κρίσης στο οικογενειακό περιβάλλον («*Φοβάμαι να μην χάσουν οι γονείς μου τις δουλειές τους και δεν έχουμε χρήματα για να φάμε ή να πληρώσουμε το ενοίκιο του σπιτιού. Τότε θα είμαστε όλοι πολύ στεναχωρημένοι*» Δ.Σ.), το άγχος που δημιουργούν οι σχετικές συζητήσεις και η κακή συναισθηματική κατάσταση των ενηλίκων («*Νιώθω άγχος και εγώ μερικές φορές, ειδικά όταν βλέπω τους γονείς μου αγχωμένους να μιλάνε για την οικονομική κρίση και τα προβλήματα*» Δ.Σ.) είναι τα κύρια συναισθήματα που βιώνουν παιδιά μικρότερων ηλικιών. Δεν λείπει, βέβαια, και η σύνδεση των συναισθημάτων αυτών με συναισθήματα κοινωνικής δικαιοσύνης («*Τις περισσότερες φορές, όταν ακούω ειδήσεις και μιλάνε για την οικονομική κρίση, στενοχωριέμαι για τους ανθρώπους που δεν έχουν δουλειές, σπίτι ή να φάνε. Αυτοί οι άνθρωποι χρειάζονται βοήθεια και κανένας δεν τους βοηθάει*»).

Διαμόρφωση στάσεων απέναντι στην οικονομική κρίση (ολιγάρκεια, προσφορά, εξοικονόμηση)

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα παιδιά όλων των ηλικιών προτείνουν ή αναπτύσσουν στρατηγικές σε προσωπικό επίπεδο, ανάλογα με την ηλικία τους. Κυριότερη είναι ο περιορισμός των αναγκών και των εξόδων («Πρέπει να ξοδεύουμε λιγότερα, και να μην ζητάμε από τους γονείς μας καινούρια παιχνίδια και ρούχα» Ν.) και κατόπιν η ενίσχυση όσων έχουν ανάγκη («Πρέπει να δίνουμε στους φτωχούς χρήματα για να παίρνουν φαγητό» Ν.). Στην ηλικία των μαθητών λυκείου εμφανίζεται και μια περισσότερο ενεργητική στρατηγική, όχι μόνο περιορισμού των εξόδων αλλά και αύξησης των εσόδων, η οποία συνίσταται στην ανεύρεση εργασίας, έστω εποχικής, και στη μέσω αυτής ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος («Ήθελα να βγάλω δικά μου λεφτά και το καλοκαίρι, αλλά δεν με άφηνε ο πατέρας μου, είναι περήφανος δεν ήθελε να δουλεύει ο γιος του από τα 16» Λ.).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Το ζήτημα των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης σε ευαίσθητα μέλη της κοινωνίας, στους μαθητές και στις μαθήτριες που βρίσκονται στην παιδική, προεφηβική και εφηβική ηλικία απασχολεί τους ερευνητές και στην Ελλάδα. Οι έρευνες προσεγγίζουν διαφορετικούς ηλικιακά μαθητικούς πληθυσμούς και χρησιμοποιούν ποικίλα ερευνητικά εργαλεία, κατάλληλα για τον εκάστοτε ερευνούμενο πληθυσμό (Ακρίβου κ.ά., 2016).

Παρόμοια ερευνητικά ερωτήματα απασχολούν τις περισσότερες έρευνες, θέτοντας στο επίκεντρο το πώς αντιλαμβάνονται μαθητές και μαθήτριες την κρίση και πώς αυτή επηρεάζει την καθημερινή τους ζωή. Περισσότερο συχνές ερευνητικές ενότητες είναι οι σχετικές με την αποτύπωση της κρίσης στην κοινωνία και στην οικογένεια.

Παρατηρείται μεγάλη σύμπτωση ευρημάτων των ερευνών, των απαντήσεων μαθητών διαφορετικών ηλικιών και σχολικών βαθμίδων. Τα αποτελέσματα της κρίσης είναι αντιληπτά από παιδιά όλων των ηλικιών σε διαφορετικό βαθμό (ανάλογα με την ηλικία τους και τη συνεπαγόμενη νοητική και κοινωνική τους ανάπτυξη) και οι συνέπειές της επηρεάζουν σε διαφορετικό βαθμό και με ποικίλους τρόπους την προσωπική και οικογενειακή ζωή τους (Ακρίβου, 2016).

Τα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας δεν ζουν σε γυάλα προστασίας: αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση από τις επιπτώσεις της στον κοινωνικό τους περίγυρο και κυρίως, στην οικογένειά τους (Ντολιοπούλου, 2013· Hossain & McGregor, 2011). Στις οικογένειες με ανέργους η κρίση είναι περισσότερο αντιληπτή από τα παιδιά όλων των ηλικιών. Τα παιδιά όλων των ηλικιών εμφανίζονται ευαίσθητοποιημένα για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνία και διατυπώνουν απόψεις για το πώς θα μπορούσαν να βοηθηθούν άνθρωποι που έχουν κτυπηθεί έντονα από την κρίση.

Για την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της παιδιά και έφηβοι πληροφορούνται από τα ΜΜΕ και από τις συζητήσεις που διεξάγονται στο οικογενειακό πλαίσιο κυρίως μεταξύ των γονιών τους (Bolger et al., 1995).

Μέσα στην οικογένεια η κρίση, κυρίως με την μορφή της ανεργίας και των οικονομικών δυσχερειών έχει συνέπειες στον περιορισμό καταναλωτικών συνηθειών, διατροφικών επιλογών (Dornan, 2010), αλλά και κοινωνικών και εκπαιδευτικών εξωσχολικών δραστηριοτήτων των παι-

διών, στοιχείο που προφανώς επιδρά αρνητικά και στη σχολική πρόοδο των μαθητών (Sigurdson, Berger, & Heymann, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012· Συνήγορος του Παιδιού, 2012).

Τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις πολιτικές-κοινωνικές συνέπειες (Harper, 2009) και φαίνεται ότι η κρίση ενεργοποιεί την πολιτική σκέψη τους, η οποία, αν και σε διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης σε διαφορετικές ηλικίες, φαίνεται επιφανειακή στις μικρότερες ηλικίες, χωρίς επιχειρήματα, αλλά επηρεασμένη από συζητήσεις στην οικογένεια και από την πληροφόρηση των ΜΜΕ. Αντίθετα, στην εφηβική ηλικία αποκτά ωριμότερα χαρακτηριστικά και αναζητεί τις ποικίλες αιτίες εμφάνισης της οικονομικής κρίσης.

Οι ψυχικές και συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης στα παιδιά και στις οικογένειές τους είναι έντονες και προβληματίζουν για τις μελλοντικές τους επιδράσεις. Τα αισθήματα της θλίψης και του φόβου για επιδείνωση της κατάστασης, ειδικά στο οικογενειακό πλαίσιο, είναι ιδιαίτερα έντονα (Hossain & McGregor, 2011· Lundberg & Wuermli, 2012· Μόσχος, 2015).

Τα παιδιά όλων των ηλικιών διαμορφώνουν στρατηγικές αντιμετώπισης της κρίσης, περισσότερο «παθητικές» στις μικρές ηλικίες και πιο «ενεργητικές» και υπεύθυνες στην εφηβική ηλικία. Κυρίως πρόκειται για στρατηγικές ατομικής και όχι συλλογικής δράσης, στοιχείο που δείχνει έλλειψη κατανόησης των βασικών αιτιών της κρίσης και των τρόπων αντιμετώπισής τους.

Σε παιδιά εφηβικής ηλικίας διαπιστώνεται η ελαφρά αισιοδοξία για βελτίωση της κατάστασης στο μέλλον, η οποία δε στηρίζεται σε κάποια οικονομική ή πολιτική ανάλυση, αλλά μάλλον στην εγγενή αισιοδοξία της εφηβικής ηλικίας και στην εμπιστοσύνη για τις προσωπικές τους δυνατότητες.

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα των ερευνών με παιδιά επιβεβαιώνουν τα ευρήματα ερευνών με ενήλικους, με καταγραφές συμβάντων/περιπτώσεων, με ανάλυση ποσοτικών δεδομένων που δείχνουν ότι η οικονομική κρίση επηρεάζει πάντοτε αρνητικά πολλούς τομείς της οικογενειακής και παιδικής ζωής (ανεργία, στερήσεις, έλλειψη αγαθών, περιορισμένη περίθαλψη, εκπαιδευτική ανισότητα, συναισθηματικές εντάσεις, απαισιοδοξία, αρνητισμό ή εξτρεμισμό στην πολιτική συμμετοχή κ.ά.) (Duffield & Lovell, 2008· Eurochild, 2011). Στους περιορισμούς της έρευνας εντάσσονται η μη γενίκευση των αποτελεσμάτων και ο μικρός αριθμός των ερευνών που αναλύθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αναγνωστόπουλος Δ. & Σουμάκη Ε., (2012). Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών κι εφήβων. *Ψυχιατρική*, 23(1), 13-14.
- Ακρίβου, Α., Μπονώτη, Φ. & Δερμιτζάκη, Ε. (2016). Οι αντιλήψεις παιδιών σχολικής ηλικίας για την οικονομική κρίση. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, 4, 305-322. Διαθέσιμο (22-4-2019) στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education/article/view/9060/10857>
- Bolger, K. E., Patterson, C. J., Thompson, W. W., & Kupersmidt, J. B. (1995). Psychosocial adjustment among children experiencing persistent and intermittent family economic hardship. *Child Development*, 66, 1107-1129. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1995.tb00926.x

- Britto, P., Ulkuer, N. & Meyers, C. (2009). *Impact of the economic crisis on early childhood development: An examination of mediating pathways with implications for national policy*. London: ODI/UNICEF Conference, November 9-10.
- Δασκαλάκης, Δ. (2014). Έκθεση. Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα, 2014. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά. Αθήνα: Εθνική επιτροπή Unicef. Διαθέσιμο (12-6-2016) στο <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/2014/children-in-greece-2014.pdf>
- Dornan, P. (2010). *Understanding the impacts of crisis on children in developing countries: Young lives round 3 preliminary findings*. Oxford: Young Lives.
- Duffield, B. & Lovell, P. (2008). *The economic crisis hits home*. USA: NAEHCY.
- Duryea, S. (2012). Economic Crisis and School-to-Work Transition. In M. Lundberg & A. Wuermli, A. (Eds.), *Children and Youth in Crisis: Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks* (σσ. 195-206). Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-0-8213-9547-9.
- ΕΛΛ.ΣΤΑΤ. (2015). *Η Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο (19-5-2015) στο <http://www.statistics.gr/the-greek-economy>
- Εμμανουηλίδου, Μ.-Π. (2015). *Οι ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης: Βιώματα οικογενειών της πόλης της Αλεξανδρούπολης*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης. Μεταπτυχιακή εργασία.
- Eurochild (2011). *How the economic and financial crisis is affecting children & young people in Europe*. Report based on evidence collected through Eurochild membership. Retrieved (11-9-2013) from www.eurochild.org
- Harper, C., & Jones, N. (2011). Impacts of economic crises on child well-being. *Development Policy Review*, 29, 511-526. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00544.x
- Hossain, N., & McGregor, J. A. (2011). A 'lost generation'? Impacts of complex compound crises on children and young people. *Development Policy Review*, 29, 565-584. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00547.x
- Kakana, D., Garagouni-Areou, F., Theodosiou, S., Manoli, P., Mavidou, A., Roussi-Vergou, C., Chatzopoulou, K., Androussou, A., Avgitidou, S., & Tsafos, V. (2016). Το Πρόγραμμα TOCSIN: διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις Επιστήμες Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 2, 78-102. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/dial.10535>
- Καφτεράνη, Β. (2017). *Αποτυπώνοντας την κρίση. Μια ερμηνευτική προσέγγιση έργων ζωγραφικής και λεκτικών εκφράσεων μαθητών της Στ' Δημοτικού για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα*. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Παιδαγωγικό Τμήμα νηπιαγωγών. Μεταπτυχιακή εργασία.
- Lundberg, M. & Wuermli, A. (Eds.) (2012). *Children and Youth in Crisis: Protecting and Promoting Human Development in Times of Economic Shocks*. Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-0-8213-9547-9.
- Μαγαλιού, Στ. & Χανιωτάκης, Ν. (2014). Αντιλήψεις των μαθητών του δημοτικού σχολείου για την οικονομική κρίση. Στο Μ. Τζεκάκη & Μ. Κανατσούλη (Επιμ.), Πρακτικά του

- Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή: *Ανα-στοχασμοί για την Παιδική Ηλικία* (σσ. 1454-1458). Θεσσαλονίκη: ΤΕΠΑΕ, ΑΠΘ. Διαθέσιμο (7-3-2017) στο <http://www.nured.auth.gr/congress2014/>
- Μόσχος, Γ. (2015). *Υπερασπίζοντας τα δικαιώματα των παιδιών στην περίοδο εφαρμογής των μέτρων λιτότητας*. Διαθέσιμο (2-4-2017) στο http://www.gsrt.gr/inequalities/en/speakers/pdf/Moschos_presentation.pdf
- Neuendorf, K. (2002). *The content analysis guidebook*. London: Sage.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μία μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, 1, 108-129. Ανακτήθηκε από : <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education/article/view/1809/1795>
- Παπαστεφάνου Π. & Οικονομίδης, Β. (2018). Η επίδραση της οικονομικής κρίσης σε μαθητές Λυκείου. Οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην Ελλάδα. Στο: Σ.-Μ. Νικολάου, Θ. Ελευθεράκης, Ε. Κελεράντε, Π. Γιαβρίμης, Γ. Κουστουράκης (Επίμ.), *Νέες προκλήσεις στην εκπαίδευση και τη δημοκρατία. Κοινωνιολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις της δημοκρατικής εκπαίδευσης* (σσ. 231-260). Αθήνα: Gutenberg.
- Sigurdson, P., Berger, S., & Heymann, J. (2011). The effects of economic crises on families caring for children: Understanding and long-term consequences. *Development Policy Review*, 29, 547-564. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00546.x
- Συνήγορος του Παιδιού (2012). *Αποτελέσματα έρευνας των εφήβων συμβούλων του Συνηγόρου του Παιδιού για τις συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στη ζωή των μαθητών*. Διαθέσιμο (15-1-2015) στο <http://www.o-18.gr/downloads/Symperasmata%20ereynas%20ogia%20tin%20krisi.pdf>
- Θεοδοσίου, Ι. Κ. (2015). *Γιατί η πολιτική λιτότητας δεν σώζει την οικονομία*. Διαθέσιμο (12-1-2017) στο <http://www.kathimerini.gr/806704/opinion/epikairothta/politikh/giati-h-politikh-litothtas-den-swzei-thn-oikonomia>